

І.А. МАЦЕЛЮХ,
аспірант
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)
(Науковий керівник доктор юридичних наук
П.П. Захарченко)

ІСТОРИОГРАФІЧНА ЛІТЕРАТУРА ЩОДО ПОХОДЖЕННЯ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКИХ ЦЕРКОВНИХ УСТАВІВ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

Ключові слова: *устав, дослідник, походження.*

Великокнязівські церковні устави є одними з найдавніших пам'яток Руської держави, які показують рівень її законодавчої техніки, правовий порядок, а також особливості суспільно-політичного розвитку. Через те, що дані документи в оригіналі не збереглися, а до нашого часу дійшли лише численна кількість списків та редакцій, науковці і донині сперечаються на предмет їх дійсності.

Метою статті є огляд наукової літератури, яка присвячена вивченню церковних Уставів Великих князів Київських, дослідженню різних їх списків і редакцій для з'ясування істинного походження даних джерел права.

Науковий інтерес до означеної проблематики виявляли Г. Міллер, М. Карамзін, Е. Голубінський, Н. Суворов, А. Павлов, К. Неволін, А. Клібанов, М. Владимирський-Буданов, митрополит Е. Болховітин, митрополит М. Булгаков, В. Бенишевич, С. Юшков, О. Чистяков, Я. Щапов, В. Петрушко, М. Тихоміров, П. Гайденко, Т. Фоміна, та інші.

Вперше одна з редакцій Уставу князя Володимира була опублікована Г. Міллером у збірнику «Книга степенная царского

родословия, содержащая историю российской, с начала оныя до времен государя царя и великого князя Иоанна Васильевича, сочиненная трудами преосвященных митрополитов Киприана и Макария, а напечатана под смотрением Коллежского советника Императорской академии наук, також и разных иностранных академий, и Вольного Экономического и Российского Вольного же Собрания Члена Герарда Фредерика Миллера» у 1775 р. [8, 157–158]. Відтоді походженням даного юридичного документа зацікавилася велика кількість істориків, юристів, богословів. В науці розгорнулася жорстка суперечка щодо часу написання Уставу, авторства князя Володимира, змісту його норм.

Першим, хто заперечив дійсність Уставу та піддав сумніву авторство князя Володимира був дореволюційний історик М. Карамзін. Вчений, посилаючись на хронологічні протиріччя документа, назвав Устав повністю сфальшованим [6, 234]. На початку ХХ століття до поглядів науковця приєднався історик Е. Голубінський. Він висловив припущення, що Устав був створений не київськими князями, а написаний значно пізніше у Новгороді [4, 618–619]. На

таких же позиціях перебував дореволюційний каноніст Н. Суворов. Він вважав Устав князя Володимира повністю підробленим і датував його XIV століттям [14, 174].

Митрополит Є. Болховітинов, заперечивши Н. Карамзіну, висловив думку про автентичність Уставу, який походить від самого князя Володимира. Богослов посилався на політичну необхідність Уставу якраз у X ст. [5, 6]. Різноманіття списків та появу пізніх редакцій дореволюційний юрист В. Неволін пояснив широким практичним використанням уставних норм у Руській державі [10, 294–295]. Підтримуючи точку зору останнього науковця, митрополит М. Булгаков говорив про Устав князя Володимира як про кодекс руського церковного права. Розбіжності в редакціях вчений назвав «несуттєвими», та констатував: «Церковний Устав Володимира дійсно є такий» [9, 94].

Професор імператорського університету імені Святого Володимира М. Владимирський-Буданов, говорячи про Устав князя Володимира, висловив компромісну точку зору. Науковець припустив ймовірність підробки Уставу, яка стосується «лише імені князя, автора закону, однак, не змісту, що відповідає тогочасному положенню церкви в суспільстві» [2, IV]. Підтримуючи попередню думку, дореволюційний каноніст А. Павлов, розвинув її. Вчений вважав, що Устав складався із частин, які ухвалювалися та видавалися в різні роки. «Норми Уставу – це справжні розпорядження князя Володимира у справах Церкви, – писав дослідник, – статті, у яких йдеться про суди та церковних людей були проголошені особисто Володимиром, а записані в Устав незабаром після нього» [11, 134–135].

У 1926 р. радянський історик С. Юшков, аналізуючи наукові видання текстів Уставу В. Бенишевича, дійшов висновку, який отримав загальне визнання в сучасній науці. Його позиція така: «В основі Уставу лежить грамота князя Володимира Святославича про виділення десятини церкви

Богородиці в 995–996 рр. Пізніше, на початку XI століття, вона була переписана в перший Устав, у зв'язку з заснуванням єпископських кафедр, поширенням на них церковної десятини та установами церковної юрисдикції. У XI–XII ст. разом зі зміцненням і розширенням церковної організації, Устав продовжував доповнюватися новими нормами, у нього були внесені переліки церковних судів і церковних людей. Остаточний текст, що лежить в основі існуючих редакцій, сформувався в середині або другій половині XII ст.» [12, 233].

Таку думку поділяють більшість нинішніх дослідників історії права, проте сучасні російські історики П. Гайденко, Т. Фоміна висловили власну версію походження Уставу князя Володимира та його редакцій. Вони переконані, що багато правових норм Уставу не відповідали релігійно-політичним реаліям X – першої половини XI ст. Порівнюючи редакції та списки Уставу, російські науковці підозрюють церковних діячів, що бачать в Уставі Володимирську спадщину, у фальсифікації пізніх редакцій документа для «розширення церковних прав, які виходять із вуст святого Володимира» [3, 115]. Наукові позиції митрополитів та богословів, сучасні науковці гостро розкритикували, мовляв «погляди церковних істориків ґрунтуються на релігійних переконаннях та бажанню не виявити історичну істину, а примирити виникаючі протиріччя заради релігійної істини» [3, 112–119].

Ретельно вивчаючи Руську державу, М. Брайчевський висловив власну гіпотезу щодо походження даного джерела. Вчений говорив про Устав князя Володимира як про другий церковний Устав. «Перший церковний Устав належить перу князя Аскольда, – пише науковець, – який у 60-х роках IX–ст. був надзвичайно доречним та політично необхідним через початок християнізації Русі, відкриття київської єпархії та перше Аскольдове хрещення» [1, 71–71].

Погоджуючись з думкою М. Брайчевського, спробуємо її обґрунтувати. Друга

стаття найдавнішої Оленінської редакції Уставу, текст якої, на думку радянського історика Я. Щапова, є близьким до оригіналу [16, 115], викладена так: «Се аз, князь великий Василей, нарицаемый Володимер, сын Святославль, внук Игорев и блаженныя Ольгы, восприях есмь крещение святое от греческих царей Костянтина и Василия и Фотия патриарха, взяв перваго митрополита Михаила на Киев и на всю Русь, иже крести всю землю Рускую» [13, 139–140]. Як бачимо, поряд з князем Володимиром згадується патріарх Фотій та призначений ним митрополит Михайло. Обидві останні постаті пішли з життя за сто років до Володимирового хрещення. Такий анахронізм історика та каноністи пояснюють по-різному: помилкою переписувачів Уставу, широким його використанням, пізнішою вставкою (К. Неволін О. Лотоцький) [9, 653], символічним значенням (Е. Болховітов, митр. Макарій) [10, 6; 9, 83–100], підробкою для підняття церковного авторитету, а також недійсністю Уставу (М. Карамзін, Е. Голубінський, М. Суворов) [6, 234; 4, 968; 14, 174].

Історик С. Юшков, версія походження Уставу якого є загальновизнана сучасною наукою, досліджуючи різні редакції джерела та реконструюючи типовий текст, повністю відкинув компрометуючі імена патріарха та рукопокладеного ним архієрея [17, 211–216]. Однак, на нашу думку, їх ігнорувати не можна, так само не можна про них говорити як про пізніші вставки або помилки переписувачів чи якісь символічні жести. Адже, невже невідомо було укладачам Уставу, що в часи князювання Володимира Константинопольський патріарший престол очолював Микола Хрисоверг?

Ми переконані, що єдиним можливим поясненням є гіпотеза, висунута М. Брайчевським про існування першого церковного Уставу князя Аскольда, який написаний у 60-ті роки IX ст., коли патріарший престол дійсно очолював патріарх Фотій, котрий призначив на київську кафедру митрополита Михайла [1, 71–72]. Саме це перше національне джерело церковного

права в подальшому могло стати основою Уставу Володимира, де збереглися деякі попередні норми. Достеменно дослідити текст закону неможливо, але обставини, які могли викликати появу документа, дають підстави припускати про тогочасну необхідність регламентувати статус нової церковної організації, передбачити джерело її матеріального забезпечення (такими засобами могли бути добровільні пожертви і платня за треби) та санкціонувати норми візантійського церковного права як діючого законодавства на Русі.

«Устав князя Володимира Святославовича про десятини, суди і людей церковних» – це важлива пам'ятка Руської держави, головне джерело церковного права державного походження, що визначило місце церковної організації в державі, джерело її матеріального забезпечення та сферу юрисдикції. Закон став базисом та міцним фундаментом для подальших уставів. Незважаючи на появу останніх, він продовжував діяти аж до XVIII ст.

Розглянувши дискусійні питання, щодо походження церковного Уставу Володимира, пропонуємо перейти до аналізу історіографічної літератури щодо виникнення «Уставу Ярослава Володимировича про церковні суди». Відтак, наука рясніє різними позиціями, щодо часу створення та авторства даного Уставу. Зокрема, дореволюційний каноніст А. Павлов переконаний, що Устав був створений Ярославом шляхом кодифікації норм церковного права. Вчений оцінював його появу як логічне продовження законів Володимира та доповненням до Руської Правди [11, 150–154]. Поділяючи думку попереднього дослідника, його сучасник, історик права К. Неволін говорив про Устав як про писемну пам'ятку доби Ярослава [10, 300–310].

Дореволюційний історик М. Карамзін став першим науковцем, який поставив під сумнів авторство князя Ярослава. Він писав про Устав як про більш пізню «підробку», а час його створення відніс до XIV ст., мотивуючи це тим, що «Устав не відповідає

Руській правді та містить слова новішого часу, яких не існувало в часи Ярослава» [7, 67]. Наступні дослідники Уставу або приєднувалися до погляду М. Карамзіна про фальшування Уставу [4, 628], або знаходили аргументи на користь висновків А. Павлова та К. Неволіна [15, 103].

Найбільш переконливу точку зору, яка домінує в сучасній науці, висловив радянський дослідник Я. Щапов. Він вважав, що типовий текст Уставу датується XI століттям та створений у співавторстві князем Ярославом та митрополитом Іларіоном. Науковець також підготував і опублікував усі відомі списки Уставу, котрі розділив на 6 редакцій: Коротку, Розширену, а також ті, що виникли в результаті переробки цих двох пізніх редакцій Рум'янцевську, Тарнавську, Устюзьку та Західноруську (Сувій Ярославль) [16, 301–302].

На нашу думку, концепція Я. Щапова є найбільш аргументованою, саме тому її підтримали не лише вітчизняні науковці, а і іноземні, зокрема, американський історик Даніел Кайзер у праці «Розвиток права в середньовічній Росії», поділив основні погляди Я. Щапова щодо походження Уставу Ярослава Володимировича про церковні суди [18, 54–58].

Отже, давньоруські князівські устави неодноразово були предметом досліджень як дореволюційних, так і сучасних істориків, юристів, джерелознавців. Наукові дискусії, щодо їх дійсності не припиняються і нині. Ми приєднуємося до думки М. Брайчевського щодо походження першого церковного Уставу від Великого князя Володимира. Тогочасні обставини та історичні передумови чітко говорять про його необхідність. Більше того, в його основу покладений церковний Устав Аскольда (це пояснює присутність у одній з редакцій Уставу патріарха Фотія, який помер за 80 років до князя Володимира). Дане джерело церковного права широко використовувалося та постійно переписувалося, тому існує близько 200 списків Уставу, що поєднуються в різні редакції та зводи, різноманітні за обсягом та змістом. Щодо походження церковного Уставу Ярослава, ми поділяємо думку Я. Щапова, яка датує документ XI століттям, авторами якого були Великий князь Ярослав та митрополит Іларіон. Така позиція є домінуючою у сучасній науці. Вона була підтримана більшістю вітчизняних та іноземних дослідників.

Список літератури:

1. *Брайчевский М.Ю.* Утверждение христианства на Руси: [пер. с укр.] / М.Ю. Брайчевский. – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.
2. *Владимирский-Будановъ М.* Хрестоматія по исторіи русскаго права / М. Владимирский-Будановъ. – К.: Изданіе книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1899. – 265 с.
3. *Гайденко П.И.* Обзор письменных источников по истории русской церкви и церковно-государственных отношениях в до монгольской Руси / П.И. Гайденко, Т.Ю. Фомина. – Казань: Набережные Челны, 2008. – 228 с.
4. *Голубинский Е.Е.* История Русской Церкви / Е.Е. Голубинский. – М.: Университетская типография, 1901. – 968 с.
5. *Евгеній [Болховитиновъ]*, митрополитъ. Описаніе Кіево-Софійскаго собора и Кіевской іерархіи: Съ присовокупленіемъ различныхъ грамотъ и выписокъ, объясняющихъ оное, а также плановъ и фасадовъ Константинопольской и Кіевской Софійской церкви и Ярославова надгробія / Е. Болховитиновъ. – К.: Типографія Кіевопечерской Лавры, 1825. – 272 с.
6. *Карамзинъ Н.М.* История государства Российскаго: въ 12 т. / Н.М. Карамзинъ. – СПб.: Тип. Н. Греча, 1818. – 272 с.

7. *Карамзинъ Н. М.* История государства Российскаго: въ 12 т. / Н.М. Карамзинъ. – СПб: Тип. Н. Греча, 1818. – 309 с.
8. *Книга степенная* царскаго родословія, содержащая исторію російскую, съ начала оныя до временъ государя царя и великаго князя Іоанна Васильевича, сочиненная трудами преосвященныхъ митрополитовъ Кипріяна и Макарія, а напечатана подъ смотреніемъ Коллежскаго советника Императорской академіи наукъ, такожъ и разныхъ иностранныхъ академій, и Вольнаго Экономическаго и Россійскаго Вольнаго же Собранія Члена Герарда Фредерика Миллера. Ч. 1. – М.: Иператорскій Университеть, 1775. – 560 с.
9. *Макарій (Булгаковъ)*. История русской церкви / соч. Макарія, еп. Харьковскаго в 12 т. – 2-е испр. изд. – Т. 1: История Русской Церкви въ періодъ совершенной зависимости её отъ Константинопольскаго патріархата (988–1240). – СПб: Тип. Ю.А. Бокрама, 1868. – 286 с.
10. *Неволинъ К.А.* Полное собраніе починеній. Т. 6: Исследования о различныхъ предметахъ законовѣденія / К.А. Неволинъ. – СПб: Тип. Праца, 1859. – 653 с.
11. *Павлов А.С.* Курс церковного права / А.С. Павлов. – СПб: Репринтное издание издательства «Лань», 2002. – 384 с.
12. *Памятники русскаго права*. Вып. 1. Памятники права Киевскаго государства. X–XII вв. / [сост. А.А. Зимин; под ред. С.В. Юшкова. – М.: Юриздат, 1952. – XVI с. + 287 с.
13. *Россійское законодательство X–XX веков*: в 9-ти томах. Т. 1: Законодательство Древней Руси / [под ред. О.И. Чистякова]. – М.: Юрид. лит., 1984. – 432 с.
14. *Суворов Н.С.* Учебник церковного права / Н.С. Суворов. – М.: Зерцало, 2004. – 504 с.
15. *Цыпин В.А.* Церковное право [2-е изд.] / В.А. Цыпин. – Москва: Изд. МФТИ, 1996. – 442 с.
16. *Щапов Я.Н.* Княжескіе уставы и церковь в древней Руси XI–XIV вв. / Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1972. – 340 с.
17. *Юшков С.В.* Общественно-политическій строй и право Киевскаго государства / С.В. Юшков. – М.: Юриздат, 1948. – 531 с.
18. *Kaiser Daniel H.* The Growth of the Law in Medieval Russia / D.H. Kaiser. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980. – 308 p.

РЕЗЮМЕ:

Рассмотрены и проанализированы взгляды историков права на происхождение церковного Устава Владимира и церковного Устава Ярослава в историографической литературе.

SUMMARY

There are considered and analysed views of historians of the right on the origin of church Charter of Vladimir and church Charter of Yaroslav in historiographic literature.

Рекомендовано кафедрою філології та суспільних наук

Подано 24.10.2012.